

Anna Ledzińska¹

***Sanctus* – definicje wobec kontekstowych znaczeń wyrazu w pismach św. Izydora z Sewilli**

Izydor z Sewilli żył na przełomie VI i VII wieku w opanowanej przez Wizygotów Hiszpanii. Były to czasy wielkich przemian społecznych, historycznych, mentalnych i kulturowych. Dziedzictwo antyku ulegało powolnemu zatarciu i petryfikacji w formach, zakresie materii i interpretacji przekazywanych przez tradycję szkolną i popularne dzieła o charakterze antykwarycznym. Zarówno instytucje życia publicznego, jak i świat myśli uległy ogromnej transformacji pod wpływem chrześcijaństwa², napływ barbarzyńskich plemion zaś i powolny zmierzch cesarstwa rzymskiego motywowały powstawanie nowych instytucji życia publicznego i rozwiązań prawnych³. Za tymi procesami powodującymi przededefiniowanie dotychczas istniejących pojęć podążały zmiany znaczeń desygnujących je wyrazów i inne procesy dywersyfikacji regionalnej łaciny⁴.

Celem niniejszego artykułu jest zbadanie, na ile definicje wyrazu „sanctus” zawarte w pismach Izydora zgodne są z użyciem tekstowym tego wyrazu w jego dziełach – czy znaczenia kontekstowe odpowiadają tym podawanym w definicjach, a także jak rozumienie opisywanego leksemu

¹ Dr Anna Ledzińska, adiunkt w Pracowni Łaciny Średniowiecznej Instytutu Języka Polskiego PAN; e-mail: anna.ledzinska@ijp.pan.pl; ORCID: 0000-0001-7865-0781.

² Por. P. Bourgain, *Le latin médiéval*, Turnhout 2005, s. 23-25; S.F. Brown, *Theology and Philosophy*, w: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, red. F.A.C. Mantello – A.G. Rigg, Washington 1996, s. 93-105.

³ Charakterystykę tych procesów w wizygockiej Hiszpanii w czasach Izydora opisałam w: A. Ledzińska, *Gramatyka wobec sztuk wyzwolonych w pismach Izydora z Sewilli: Origo et fundamentum liberalium litterarum*, Kraków 2014, s. 15-25.

⁴ Por. J.N. Adams, *The Regional Diversification of Latin 200 BC – 600 AD*, Cambridge 2007, s. 231-240, 370-431.

mieści się w panoramie semantycznej słowa obejmującej czasy antyczne i świat średniowiecza.

W toku wywodu przedstawione zostaną (w łacińskim oryginale i w polskim tłumaczeniu) definicje leksemu „sanctus” zawarte w Izydorowych *Dyferencjach i Etymologiach* z uwzględnieniem celu powstania i specyfiki metodologicznej tych dzieł⁵. Następnie wyodrębnione w ten sposób znaczenia zostaną pokrótce odniesione do wcześniejszej charakterystyki semantycznej tego słowa, tak jak ją opisują słowniki. Kolejny krok polegać będzie na kontekstowej ocenie wystąpień badanego przymiotnika pod kątem znaczeń we wszystkich dziełach Izydora z wykorzystaniem metod językoznawstwa korpusowego. Proponowany porządek pozwoli ocenić, na ile spójne jest to, co Izydor pisze *explicite*, świadomie i w sposób zamierzony na omawiany temat, z tym, co zawarte *implicite* w jego tekstach, a co stanowi wyraz jego osobistych kompetencji językowych, wykształcenia itp. Porównanie tych danych z materiałem leksykograficznym obejmującym słownictwo łacińskie epoki klasycznej, poklasycznej, a także słownictwo chrześcijańskie umożliwi oszacowanie, na ile Izydor był oryginalny w swych leksykalnych wyborach⁶.

Pod hasłem „definicja” w *Wielkim Słowniku Języka Polskiego* opracowanym pod kierunkiem Piotra Żmigrodzkiego znajduje się taka eksplikacja: „wyjaśnienie znaczenia jakiegoś wyrazu, ciągu wyrazów lub

⁵ Wyodrębnienia tych definicji ze wszystkich pism Izydora oraz szczegółowej analizy źródłowej dokonałam w artykule pt. *Definicje świętości u Izydora z Sewilli: rekonesans* zamieszczonym na zaproszenie prof. Tatiany Krynickiej na stronie internetowej kierowanej przez nią pracowni literatury chrześcijańskiej Isidorianum (Uniwersytet Gdański). Tekst dostępny jest pod adresem: https://fil.ug.edu.pl/strona/76069/anna_ledzinska_-_definicje_swietosci_u_izydora_z_sewilli_rekonesans (dostęp: 25.02.2022).

⁶ Badania nad językiem Izydora są jak dotąd cząstkowe i obejmują wybrane aspekty morfologii, fonetyki czy leksyki, a także stylistyki omawiane w wydaniach poszczególnych tekstów oraz w pojedynczych artykułach naukowych, np. J. Elfassi, *La langue des Synonyma d'Isidore de Séville*, „Archivum Latinitatis Medii Aevi” 62 (2004) s. 59-100; J. Elfassi, *Le latin des Sententiae d'Isidore de Séville est-il „vulgaire”?*, w: *Latin vulgaire – Latin tardif IX. Actes du IXe colloque international sur le latin vulgaire et tardif, Lyon, 2-6 septembre 2009*, red. F. Biville – M.-K. Lhommé – D. Vallat, Lyon 2012, s. 893-900; J. Campos, *La Regula monachorum de S. Isidoro y su lengua*, „Helmantica” 12 (1961) s. 61-101. Próbie opisanie ogółu składni, a przez nią do pewnego stopnia stylistyki dzieł Izydora, podejmuje artykuł: C. Codoñer, *La lengua de Isidoro*, „Antiquité Tardive” 23 (2015) s. 47-57. O języku Izydora rozprawia także T. Krynicka. Por. Izydor z Sewilli, *Sentencie*, tł. T. Krynicka, Kraków 2012, s. 24-28.

pojęcia”⁷, *Słownik Języka Polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego natomiast zawiera nieco szerszy opis hasła, gdzie „definicja” to „określenie treści znaczeniowej wyrazu formułowane zazwyczaj po to, aby ułatwić właściwe posługiwanie się wyrazem, czyli zorientować się w jego możliwym zakresie”⁸. Odwołuję się do powyższych ustaleń współczesnych leksykografów, by umotywować wybór poniższych fragmentów w nawiązaniu do dzisiejszego znaczenia słowa, jednak konieczne jest tutaj poczynienie zastrzeżenia, że w łacinie słowo „definitio” miało zdecydowanie szersze znaczenie⁹, od dosłownego, odnoszącego się do fizycznego wyznaczania granic (a stąd później ‘brzeg, skraj, krawędź’), aż po przenośne, związane z definiowaniem, określaniem, wskazywaniem na coś, tak w kontekstach ogólnych, jak i w tekstach specjalistycznych z dziedziny gramatyki (‘podanie znaczenia słowa’), retoryki (‘jedna z metod argumentacji’), filozofii oraz prawa (‘wyrok, sentencja’, a także ‘dekret, zarządzenie’), a stąd w poklasycznej łacinie ‘wola Boża, boski nakaz’). Abstrahując od samego znaczenia słowa „definicja”, należy nadmienić, że sposób gromadzenia i prezentacji danych językowych w późnym antyku odbiegał od dzisiejszych norm i obejmował rozmaite formy glosariuszy, wokabularzy, leksykonów i protosłowników¹⁰ zawierających materiał objaśniany i porządkowany różnymi metodami gramatycznymi. Tak więc w myśl przytoczonych tu ustaleń przyjęto, że za definicję można uznać takie odniesienie do badanego leksemu „sanctus” w pismach Izydora, które ma na celu świadome określenie lub doprecyzowanie jego znaczenia, jednak opis ten nie musi przybierać formy hasłowej charakterystycznej dla współczesnych słowników.

Tak rozumiane definicje zostały wyodrębnione w trakcie lektury konkordancji wszystkich wystąpień lematu „sanctus” w korpusie dzieł Izydora¹¹. Pierwsza z nich pochodzi z dzieła *De differentiis verborum*, druga i trzecia zaś znajdują się w X i XV księdze słynnych *Etymologii*. Księga *Dyferencji słów* (*De differentiis verborum*), najwcześniejsza z izydo-

⁷ https://wsjp.pl/haslo/do_druku/34204/definicja (dostęp: 25.02.2022).

⁸ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 2, Warszawa 1960, s. 50.

⁹ Por. *Thesaurus Linguae Latinae*, t. 5, Lipsiae 1909-1934, k. 350-356.

¹⁰ Por. C. Codoñer, *De glosarios, vocabularios, definiciones y etimologías*, w: *La compilación del saber en la Edad Media/La compilation du savoir au Moyen Âge/The Compilation of Knowledge in the Middle Ages*, red. M. J. Muñoz – S. Cañizares – C. Martín, Porto 2013, s. 61-84.

¹¹ Pod pojęciem korpusu opisywany jest tu zbiór wszystkich autentycznych dzieł Izydora z Sewilli. Por. niżej, przyp. 53 i 54.

riańskich (powstała około 600 roku) według spisu sporządzonego przez Brauliona¹², który przez współczesnych uczonych uważany jest za wiarygodny zarówno pod względem zawartości, jak i chronologii¹³, wpisuje się w tradycję gramatyczną, a jej celem jest – jak pisze Izydor w prologu¹⁴ – uwypuklenie różnic pomiędzy wyrazami o podobnym znaczeniu z odwołaniem się do właściwego każdemu z nich pochodzenia (*origo*)¹⁵. Księgę tą w średniowiecznej tradycji rękopiśmiennej łączono z drugą, o podobnie brzmiącym tytule *De differentiis rerum*, w której Izydor w sposób spójny i konsekwentny przedstawił podstawy wiary chrześcijańskiej, korzystając z gramatycznej metody dyferencjacji terminów jako pryncypium porządkującego wykład¹⁶. Dowiedziono jednak, że dwie księgi powstały i funkcjonowały początkowo osobno¹⁷. Tym niemniej odwołanie do kluczowego dla Izydora terminu „origo” w prologu tej pierwszej księgi odsyła do filozofii języka rozumianego jako klucz hermeneutyczny do poznania najgłębszej prawdy o rzeczach, świecie, a wreszcie o rzeczywistości ponadzmysłowej¹⁸. Takie pojmowanie roli mowy ludzkiej oraz metod gramatycznych ją objaśniających charakterystyczne jest dla całej twórczości Izydora¹⁹.

Księga pierwsza *Dyferencji* (*De differentiis verborum*) stanowi zbiór 482 haseł o zróżnicowanej treści – od geografii, przez kosmografię aż po

¹² Braulio Caesaraugustanus, *Renotatio librorum divi Isidori*.

¹³ Por. A.C. Vega, *Cuestiones críticas de las biografías isidorianas*, w: *Colección de estudios sobre Isidoro de Sevilla, publicados con ocasion del XIV Centenario de su nacimiento*, red. M.C. Díaz y Díaz, León 1961, s. 78-87.

¹⁴ Isidorus Hispalensis, *De differentiis verborum*, praefatio: „Plerique veterum sermonum differentias distinguere studuerunt, subtilius inter verba et verba aliquid indagantes. Poetae autem gentiles necessitate metrica confuderunt sermonum proprietates. Sicque ex his consuetudo obtinuit pleraque ab auctoribus indifferenter accipi, quae quidem quamvis similia videantur, quadam tamen propria inter se origine distinguuntur”. Cytuję za wydaniem: Isidorus Hispalensis, *De differentiis liber I*, ed. C. Codoñer, Paris 1992, s. 84.

¹⁵ Por. C. Codoñer, *La conception de la „Differentia” dans le recueil „Inter Aptum” d’Isidore de Seville*, „Revue de Philologie” 60 (1986) s. 187-196.

¹⁶ Por. G. Brugnoli, *Il liber de differentiis rerum di Isidoro di Siviglia*, *VetCh* 1 (1964) s. 65-82. Autor określa księgę mianem *breviario filosofico* (s. 76).

¹⁷ Por. C. Codoñer, *Historia del texto del libro I de las „Differentiae” de Isidoro de Sevilla*, „Revue d’histoire des textes” 14-15 (1984-1985) s. 77-95.

¹⁸ Por. A. Ledzińska, *Gramatyka wobec sztuk wyzwolonych*, s. 216-239; E. Elorduy, *San Isidoro: unidad orgánica de su education reflejada en sus escritos. La gramática ciencia totalitaria*, w: *Miscellanea Isidoriana. Homenaje a S. Isidoro de Sevilla en el XIII centenario de su muerte*, red. S.J.A. de Aldama, Roma 1936, s. 293-323.

¹⁹ Szerzej omawia zagadnienie: T. Denecker, *Ideas on Language in Early Latin Christianity. From Tertullian to Isidore of Seville*, Leiden – Boston 2017.

teologię. Sposób opisu wyrazów jest w omawianym dziele taki sam jak w innych zbiorach dyferencji komponowanych w późnym antyku, na których Izydor wzorował się i z których czerpał. Przyjmuje zatem postać *inter A et B*²⁰, ewentualnie *et C*, jak w poniższym cytacie:

[Dyferencja] pomiędzy *sacrum*, *religiosum* i *sanctum*. Jako *sacrum* określamy to, co się odnosi do Boga, *religiosum* to, co odnosi się do ludzi sprawiedliwych, *sanctum* zaś to, co ma charakter rzeczy nietykalnej, a gdy zostanie naruszone, nakładana jest kara. To, co określa się *sacrum*, można też nazwać *sanctum*, jednak *sanctum* nie w każdym wypadku znaczy tyle, co *sacrum*. Co więcej, *sanctum* ma tylko pozytywne znaczenie, zaś *sacrum* oznacza dwie rzeczy – i dobrą i złą²¹.

Drugi i trzeci cytat pochodzą z *Etymologii*, kompendium całej ówczesnie dostępnej wiedzy zawartego w dwudziestu księgach, które Izydor poprawiał i udoskonalał aż do śmierci. Dzieło to zyskało w średniowieczu ogromną poczytność i zachowało się w licznych manuskryptach w całej Europie²². *Etymologia* w wydaniu Izydora stanowi nie tylko metodę or-

²⁰ Poszczególne typy dyferencji przedstawia: C. Codoñer, *Differentia y etymologia, dos modos de aproximación a la realidad*, w: *De Tertullien aux Mozarabes: Mellanges offerts à Jacques Fontaine*, t. 2, red. L. Holtz – J. C. Fredouille – J. Fontaine, Paris 1992, s. 19-30.

²¹ Isidorus Hispalensis, *De differentiis verborum* 33 (498): „Inter Sacrum, religiosum, et sanctum. Sacrum uocamus quod ad Deum pertinet, religiosum quod ad homines iustos, sanctum uero quod ad aliquid sancitur quoque uiolato poena committitur. Sacrum uero et sanctum est, sanctum uero non continuo sacrum. Item sanctum semper in bonam partem ponitur, sacrum uero duo significat, et bonum, et malum”. Tłumaczenia tekstów łacińskich w niniejszej pracy pochodzą od autorki artykułu. Cytuję za wydaniem: Isidorus Hispalensis, *De differentiis liber I*, s. 102. Zbliżoną w treści dyferencję *Inter locum religiosum et sacrum et sanctum* (według wydania F. Arevalo zamieszczonego w *Patrologii łacińskiej* J.P. Migne’a nosi ona numer 341) autorka wydania, z którego korzystam, C. Codoñer, uznaje za nieautentyczną i zamieszcza w załączniku pod numerem 341: Isidorus Hispalensis, *De differentiis liber I*, s. 461.

²² Por. A.E. Anspach, *Das Fortleben Isidors im VII. bis IX. Jahrhundert*, w: *Miscellanea Isidoriana. Homenaje a Eleuterio Elorduy con ocasión de su 80 aniversario*, red. F. Rodríguez – J. Iturriaga, Bilbao 1978, s. 323-356; M. Reydellet, *La diffusion des Origines d’Isidore de Séville au Haut Moyen Âge*, „Mélanges d’Archéologie et d’Histoire” 78 (1966) s. 383-437; U. Schindler, *Zur frühen Überlieferungsgeschichte der Etymologiae Isidors von Sevilla*, SM 29 (1988) s. 587-605; B. Van den Abeele, *La tradition manuscrite des Étymologies d’Isidore de Séville. Pour une reprise en main du dossier*, „Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes” 16 (2008) s. 195-205; J.F. Chevalier, *Remarques*

ganizującą treść encyklopedii i gramatyczny sposób opisu derywacji wyrazów, lecz także próbę dotarcia do najbardziej podstawowego sensu opisywanego danym słowem rzeczy poprzez odnalezienie *origo* wyrazu²³. Nie jest to procedura spójna z dzisiejszą wiedzą o pochodzeniu poszczególnych leksemów i ich historycznym rozwoju, lecz epistemologiczna metoda mająca na celu wgląd w istotę rzeczy²⁴, oparta na funkcjonującym od najdawniejszej starożytności przekonaniu, że słowo ma ontologiczny związek z desygnatem²⁵.

Księga X *Etymologiae*, podobnie jak księga I, opatrzona jest wstępem teoretycznym, w którym Izydor, podając przykład etymologii słowa „homo” (‘człowiek’) wyprowadzonej od apelatywu „humus” (‘ziemia’), podkreśla po raz kolejny niederywacyjny charakter wielu etymologii²⁶. Jej

sur la réception des Étymologies d'Isidore de Séville au Trecento, „Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes” 16 (2008) s. 7-16.

²³ Sam Izydor definiuje swoją metodę w: Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* I 29, 1-5. Literatura dotycząca Izydoriańskiej etymologii, zawierająca interpretacje tego fragmentu, jest bardzo obszerna i obejmuje m.in. Codoñer, *Differentia y etymologia*, s. 19-30; C. Codoñer, *La 'etymologia' en Isidoro de Sevilla*, w: *Symbola Ludovico Mitxelena septuagenario oblata*, red. J.L. Melena, Vitoria 1985, s. 275-286; C. Codoñer, „Origines” o „*Etymologiae*”?, „Helmántica” 45 (1994) s. 511-527; J. Engels, *La portée de l'étymologie isidorienne*, SM 3/3 (1962) s. 99-128; J. Fontaine, *Cohérence et l'originalité de l'étymologie isidorienne*, w: *Homenaje a Eleuterio Elorduy con ocasión de su 80 aniversario*, red. F. Rodríguez – J. Iturriaga, Bilbao 1978, s. 113-144; Ledzińska, *Gramatyka wobec sztuk wyzwolonych*, s. 223-238; A.-I. Magallón García, *La tradición gramatical de differentia y etymologia hasta Isidoro de Sevilla*, Zaragoza 1996; G. de Poerck, *Etymologia et origo à travers la tradition latine*, w: *Anamnesis. Gedenkboek Dr. E.A. Leemans*, red. E.A. Leemans, Brugge 1970, s. 192-228; W. Schweickard, *Etymologia est origo vocabulorum... Zum Verständnis der Etymologiedefinition Isidors von Sevilla*, „Historiographia Linguistica” 12 (1985) s. 1-25; S. Zumthor, *Étymologie (essai d'histoire sémantique)*, w: *Etymologica. Festschrift W. v. Wartburg zum 70 Geburtstag*, Tübingen 1958, s. 873-893.

²⁴ O koncepcjach Izydora na tle grecko-rzymskiej i średniowiecznej filozofii języka, por. R. Klinck, *Die lateinische Etymologie des Mittelalters*, München 1970, s. 10-22; M.A. Amsler, *Etymology and Grammatical Discourse in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Amsterdam – Philadelphia 1989, s. 133-172; P. Sobotka, *Etymologizowanie i etymologia. Od semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej*, Warszawa 2015, s. 177-200.

²⁵ Por. A. Heinz, *Dzieje językoznawstwa w zarysie*, Warszawa 1978, s. 28.

²⁶ Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* 10, 1, w: *San Isidoro de Sevilla. Etimologías I-X*, ed. J. Oroz Reta – M.A. Marcos Casquero, Madrid 1982, s. 803: „Licet origo nominum, unde veniant, a philosophis eam teneat rationem, ut per denominationem homo ab humanitate [...] tamen claret alia specialis in origine quorundam nominum causa, sicut homo ab humo, unde proprie homo est appellatus”.

zawartość stanowi rodzaj słownika uporządkowanego obecnie alfabetycznie, przedstawiającego rozmaite terminy, częściowo omówione już w *Dyferencjach*. Sposób prezentacji haseł jest niejednorodny, od wyliczenia samego lematu, po rozbudowany opis zawierający etymologię i synonimy słowa²⁷. Poniższa deskrypcja odnosząca się do lemmy „sanctus” mieści się pośrodku tej skali: „Święty (*sanctus*) wedle dawnego zwyczaju był tak nazywany, ponieważ ci, którzy chcieli się oczyścić, byli skrapiani krwią zwierzęcia ofiarnego (*sanguine*) i dlatego otrzymali miano *sancti*”²⁸.

Podobne, choć nieco bardziej rozbudowane objaśnienie zawiera księga XV poświęcona budynkom i polom, gdzie w rozdziale czwartym na temat świętych budowli Izydor pisze:

To, co święte (*sanctum*) wzięło nazwę od krwi (*a sanguine*) zwierzęcia ofiarnego, przez starożytnych bowiem tylko to było nazywane świętym (*sanctum*), co zostało uświęcone, to znaczy skropione krwią zwierzęcia ofiarnego. Ponadto święte (*sanctum*) jest to, co – jak wiadomo – zostało usankcjonowane (*sancitum*). *Sancire* oznacza bowiem umacniać i bronić od nieprawości poprzez wyznaczenie kary i tak mówi się, że są święte prawa i mury warowne²⁹.

W pierwszym fragmencie, jak widać, definicja odnosi się do urzeczownikowionej postaci przymiotnika „sanctum” (‘coś nienaruszalnego’), przy czym Izydor wskazuje na związek derywacyjny z czasownikiem „sancio” w znaczeniu ‘czynić (coś) karalnym (przez coś), zabraniać (czegoś pod

²⁷ Por. C. Codoñer, *Antecedentes del diccionario. El libro X de „Etymologiae”*, w: *Los Visigodos. Historia y civilización. Actas de la Semana Internacional de Estudios Visigóticos, Madrid – Toledo – Alcalá de Henares, 21–25 de octubre de 1985*, red. A. González Blanco, Murcia 1986, s. 351–371; C. Codoñer, *Introducción al libro X de las ETYMOLOGIAE. Su lugar dentro de esta obra. Su valor como diccionario*, Logrono 2002; C. Codoñer, *El libro X de las Etymologiae, ¿léxico o diccionario?*, „Voces” 21 (2010) s. 49–68; H. Šedinová, *Isidor ze Sevilly a jeho hledání původu slov*, w: *Isidor ze Sevilly. Etymologiae X*, tl. L. Pultrová, Praha 2010, s. 9–129.

²⁸ Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* 10, 241, San Isidoro de Sevilla, *Etimologías*, s. 846: „Sanctus, a veteri consuetudine appellatus eo quod hi, qui purificari volebant, sanguine hostiae tangebantur, et ex hoc sancti nomen acceperunt”.

²⁹ Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* 15, 4, w: *Isidore de Séville. Étymologies. Livre XV*, ed. J.Y. Guillaumin, Paris 2016, s. 51: „Sanctum autem a sanguine hostiae nuncupatum; nihil enim sanctum apud ueteres dicebatur, nisi quod hostiae sanguine esset consecratum, aut conspersum. Item sanctum, quod extat esse sancitum. Sancire autem est confirmare, et inrogatione poenae ab iniuria defendere; sic et leges sanctae, et muri sancti esse dicuntur”.

jakaś karą), zagrozić coś (karą)’³⁰. Ponadto, zgodnie z charakterem dzieła *O dyferencjach słów*, Izydor podaje dodatkowe informacje związane z użyciem synonimów omawianych w tym passusie (*sacrum, religiosum, sanctum*). Okazuje się więc, że określenie „sacrum” może być używane w tych samych sytuacjach, co „sanctum”, jednak to ostatnie ma zdaniem Sewilczyka węższe znaczenie i nie odpowiada wymiennie i w każdym kontekście „sacrum”, które może przybierać również odcień negatywny – ‘wstrętny, znienawidzony, przeklęty’, jak w zacytowanych przez Izydora w dalszej części passusu wergilijskich przykładach³¹. Fragment zaczerpnięty z X księgi *Etymologii* odwołuje się do nieco innego na pierwszy rzut oka sensu – ‘uświęcony, oczyszczony’ poprzez skropienie krwią zwierzęcia ofiarnego, podobnie jak urywek z księgi XV. Tam jednak prócz etymologii „sanctus” wyprowadzonej od rzeczownika „sanguis” (‘krew’) i przez to odsyłającej do wymiaru kultowego, rytualnego, sakralnego znajduje się nawiązanie do znaczenia opisywanego w *Differentiae verborum*, a mianowicie „sancitus” (‘obłożony sankcją, nienaruszalny, nietykalny’), co może odnosić się do praw i murów miejskich.

Źródła tych leksykologicznych interpretacji oraz podawanych przez Izydora przykładów są do pewnego stopnia wspólne omawianym fragmentom³². Jeśli chodzi o etymologię wiążącą leksem „sanctus” z rzeczownikiem „sanguis”, to badacze zgodnie wskazują na komentarz Serwiusza do *Eneidy* Wergiliusza: „sancire [...] proprie est sanctum aliquid, id est consecratum, facere fuso sanguine hostiae: et dictum sanctum quasi sanguine consecratum”³³. Jest to komentarz do wersu brzmiącego: „audiat haec genitor qui foedera fulmine sancit” (Verg.Aen. 12, 200). Tekst źródłowy wspomina zatem o przymierzach sankcjonowanych, czyli zabezpieczanych jako nienaruszalne poprzez Jowisza uderzeniem pioruna,

³⁰ Definicje polskie czerpię z: *Słownik łacińsko-polski*, t. 2, red. J. Korpanty, Warszawa 2003, s. 682 (pkt 5). Współcześnie etymologia tego wyrazu wyprowadzana jest również od participium perfecti passivi czasownika *sancio*. Por. A. Ernout – A. Meillet, *Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine. Histoire des Mots*, Paris 1959, s. 587; M. de Vaan, *Etymological Dictionary of Latin and other Italic Languages*, Leiden – Boston 2008, s. 532.

³¹ Por. Isidorus Hispalensis, *Differentie verborum* 33 (498), *De differentiis liber I*, s. 102: „[...] malum, ut: «Auri sacra fames» et «Sacrae panduntur portae» et leno sacer et sacer hircus” (nawiązanie do: Vergilius, *Aeneis* 3, 57; 6, 574).

³² Szczegółowe omówienie źródeł w: Ledzińska, *Definicje świętości u Izydora z Sewilli: rekonesans*, s. 3-4, 6-7.

³³ Servius, *In Vergilii Aeneidem commentarii* 12, 200, w: *Isidore de Séville. Étymologies. Livre XV*, s. 152. Por. także: *Isidor ze Sevilii. Etymologiae X*, s. 282.

komentarz zaś oferuje etymologię słowa wiążącą je z ofiarą krwawą na cześć bóstw i rytualnie oddającą coś bóstwom w pieczę. Ciekawa jest tu interferencja pomiędzy polami semantycznymi leksemu „sanctus” i „sacer”, a właściwie derywatu czasownika z tej samej rodziny „sacrificare”, to jest „sacrificium”, który oznacza właśnie ‘ofiare, akt złożenia ofiary’³⁴. Antun Malenica uważa, że za najstarszy rzymski rytuał spryskania krwią zwierzęcia ofiarnego można uznać akt założenia miasta Rzymu wedle rytu etruskiego, poprzez zaoranie granic, które odtąd stały się święte i nienaruszalne³⁵. Do rytu założenia nowego miasta nawiązuje również Elena Tassi Scandone, podkreślając jego podobieństwo do wytyczenia obszaru świątyni i upatrując szczególnej świętości każdego z tych miejsc w fakcie, że jest to „territorio rispetto al quale è stata chiesta l’approvazione divina”, to jest wskazane poprzez boskie *augurium*³⁶. Badacze podkreślają, że prawdopodobnie pierwotnie używano przymiotnika „sanctus” w odniesieniu do miejsc, a następnie ludzi będących pod boską ochroną³⁷. Wykorzystanie krwi w obrzędach założycielskich dla sankcjonowania przysięg czy najwyższej ochrony³⁸, podobnie jak jej niejasna dwubiegunowa wartość rozpościerająca się od tabu do sacrum, jest tak stare jak ludzkość i występuje we wszystkich kulturach, nie tylko śródziemnomorskich i judeo-chrześcijańskich³⁹.

Na pewno można wśród wspólnych źródeł omawianych definicji wskazać jeszcze zdanie zaczerpnięte z pism teoretyka prawa Ulpiana wprowadzające znaczenie leksemu „sanctus” związane z karą i sankcją: „proprie dicimus sancta, quae neque sacra, neque profana sunt, sed sanc-

³⁴ O powiązaniu znaczeń *sacer* i *sanctus* i ich ewolucji pisze E. Benveniste, *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, t. 2, Paris 1969, s. 187-192.

³⁵ A. Malenica, *Res sanctae nel periodo pre-cristiano di Roma antica*, „Diritto e storia. Rivista Internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana” 13/12 nuova serie (2014) s. 10, w: <https://www.dirittoestoria.it/12/pdf/Malenica-Res-sanctae-it.pdf> (dostęp: 21.03.2022).

³⁶ Wyróżnia ponadto znaczenie „chroniony” oraz „taki, którego nie można naruszyć bezkarnie”. Por. E. Tassi Scandone, *Sacer e sanctus. Quali rapporti?*, in: *Autour de la notion de sacer*, red. Th. Lafranchi, Roma 2017, s. 117-148. Por. E. Tassi Scandone, *Quodammodo diuini iuris. Per una storia giuridica delle ‘res sanctae’*, Napoli 2013, s. 102-104.

³⁷ K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München 1960, s. 39, 81.

³⁸ Por. J.S. Roux, *Krew: mity, symbole, rzeczywistość*, tł. M. Chrobak, Kraków 2013, s. 9-13, 267-268.

³⁹ Por. R. Otto, *Świętość. Elementy racjonalne i irracjonalne w pojęciu bóstwa*, tł. B. Kupis, Wrocław 1993, s. 139-140.

tionem quadam confirmata”⁴⁰. Również u prawnika Gajusza (*Institutiones* 2, 8) znaleźć można przykłady egzemplifikujące znaczenie wykorzystane w księdze XV *Etymologii*: „sanctae quoque res, uelut muri et portae, quodam modo diuini iuris sunt”. Jean-Yves Guillaumin⁴¹ wskazuje też tutaj na podobieństwo do dyferencji „sacrum, sanctum, religiosum” zachowanej w dziele Festusa *De verborum significatu* (frg. 278: „sacrum aedificium consecratum deo; sanctum murum, qui est circum oppidum; religiosum sepulcrum, ubi mortuus sepultus aut humatus sit”). Dyferencję pomiędzy „sacrum, profanum”⁴², „sanctum, religiosum” znaleźć można również w *Saturnaliach* Makrobiusza. Autor opatrzył ją przykładem, który także wykazuje podobieństwo do tego zacytowanego przez Izydora: „unde et sanctae leges, quae non debeant poene sanctione corrumpi”⁴³. Wspomniane rozróżnienie pomiędzy „sanctum”, „religiosum” a „sacrum” było wielokrotnie przytaczane i opracowywane przez autorów późnej starożytności⁴⁴, choć trudno podać, kiedy dokładnie powstało. Podział ten – jak pisze Georges Dumézil – odpowiadał podziałowi prawa boskiego na trzy dziedziny: *res sacrae* (domena bóstw), *res sanctae* (to, co należy do ludzi – świątynie, instytucje, skarbcze, mury miast)⁴⁵ oraz *res religiosae* (to, co związane ze światem podziemnym)⁴⁶. Pierwotny schemat obejmował dychotomię „sacrum” – „religiosum”, olimpijsko-ziemsko-chtoniczna triada „sacrum” – „sanctum” – „religiosum” zaś wyłoniła

⁴⁰ Ulpianus, *Digesta* 1, 8, 9, w: Isidorus Hispalensis, *De differentiis liber I*, s. 313.

⁴¹ Isidore de Séville. *Étymologies. Livre XV*, s. 152.

⁴² Większość starożytnych rozróżnień skupia się na terminach *sacrum*, *sanctum* oraz *religiosum*. Makrobiusz włączył w ten schemat dodatkowo *profanum* – ślad innej oczywistej w świecie starożytnym opozycji *sacrum* – *profanum*. Por. R. Schilling, *Sacrum et profanum: Essai d'interprétation*, „Latomus” 30/4 (1971) s. 953-969.

⁴³ Macrobius, *Saturnalia* 3, 3, w: *Oxford Latin Dictionary*, ed. S.G.W. Glare et al., Oxford 1968, s. 1687.

⁴⁴ Por. J.-Y. Guillaumin, *La notice sur sanctum, religiosum, sacrum et profanum dans le commentum du Pseudo-Agennius*, „Dialogues d'histoire ancienne” 39/1 (2013) s. 63-73.

⁴⁵ Mario Talamanca definiuje *res sanctae* jako *res publicae* otoczone specjalną ochroną sakralną – „res publicae poste sotto una specifica protezione dal punto di vista sacrale” (M. Talamanca, *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1990, s. 382).

⁴⁶ G. Dumézil, *La religion romaine archaïque avec un appendice sur la religion des Etrusques*, Paris 1974, s. 142-144. Kompletnie studium zagadnienia wraz z przeglądem stanowisk badaczy daje: M. De Souza, *La question de la tripartition des catégories du droit divin dans l'Antiquité romaine*, Saint-Etienne 2004. Por. także: H. Fugier, *Recherches sur l'expression du sacré dans la langue latine*, Paris 1963, s. 291-292.

się nieco później. Cała typologia jest jednak archaicznej proveniencji, jakkolwiek została poświadczona dopiero w późnoantycznej literaturze prawniczej i antykwarycznej.

Przegląd izydoriańskich definicji świętości opisywanej przymiotnikowo i w sposób zsubstantywowany jako „sanctus/sanctum” wskazuje na to, że również Sewilczyk, wzorem swych źródeł, lokował ten termin w obrębie omawianej triady i wedle deklarowanych definicji nadawał prawnoreligijne znaczenie, czyli ‘święty, nietykalny, chroniony sankcją prawnokultową’, sakralny wymiar pojęcia zaś przedstawiał obrazowo poprzez etymologię „sanctus” ← „sanguis” – święty, ponieważ uświęcony poprzez skropienie krwią zwierzęcia ofiarnego. Dzieła Izydora miały charakter kompilacyjny, więc cytowane definicje ściśle oparte są na materiale, który Sewilczyk znalazł w ówczesnej literaturze przedmiotu. Jednak udowodniono, że ekscerptów z innych dzieł nie włączał w swój tekst bezrefleksyjnie, lecz ich dobór oraz otaczający kontekst wskazują na jego własny stosunek do opisywanego zagadnienia⁴⁷.

Czas teraz przekonać się, na ile to deklarowane w definicjach, uświadomione znaczenie wyrazu „sanctus/sanctum” obecne jest immanentnie w tekstach dzieł Sewilczyka i ewentualnie jakie inne znaczenia tego leksemu pojawiają się w jego pismach. Zanim to jednak nastąpi, trzeba pokrótce naszkicować semantyczną panoramę słowa, tak jak ją oddają słowniki łaciny klasycznej i kościelnej, a więc oparte na zasobie tekstów i leksyki, z których Izydor mógł korzystać. Dzięki temu można będzie odnieść znalezione w tekstach Izydora wzorce występowania lematu „sanctus” do poszczególnych, wcześniej istniejących znaczeń wyrazu. Do tego celu wykorzystano cztery opracowania: *Oxford Latin Dictionary* (dalej OLD)⁴⁸, *Słownik łacińsko-polski* pod redakcją prof. Józefa Korpantego (dalej SŁP)⁴⁹, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens* opracowany przez Alberta Blaise’a (dalej Blaise)⁵⁰ oraz łacińsko-polski słownik w opracowaniu ks. Alojzego Jougana, powstały na podstawie leksykonu Blaise’a (dalej Jogan)⁵¹. W słownikach łaciny klasycznej (OLD, SŁP),

⁴⁷ Por. J. Fontaine, *Problèmes de méthode dans l'étude des sources isidoriennes*, w: *Isidorian: Estudios sobre san Isidoro de Sevilla en el XIV centenario de su nacimiento*, red. M.C. Díaz y Díaz, Leon 1961, s. 115-133.

⁴⁸ *Oxford Latin Dictionary*, red. S.G.W. Glare et al., Oxford 1968, s. 1687.

⁴⁹ *Słownik łacińsko-polski*, t. 2, red. J. Korpanty, Warszawa 2003, s. 682.

⁵⁰ A. Blaise, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, t. 2, Strasbourg 1954, s. 736-737.

⁵¹ A. Jogan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań 1958, s. 603.

które opierają się na tekstach powstałych mniej więcej do końca II wieku, opisano trzy główne znaczenia słowa „sanctus”.

(1) „Secured by religious sanctions, sacrosanct, inviolate” (OLD par. 1), czyli: „uświęcony, chroniony sankcją kultową, nietykalny, nienaruszalny” (SŁP par. 1.1). Tak rozumiane określenie odnoszone jest do obowiązujących praw, złożonych przysięg, zaciągniętych zobowiązań, lecz także do osób (przeważnie w związku z pełnionymi funkcjami, np. trybuna, posła, sędzi, a także pewnymi rolami społecznymi, np. gościa), miejsc i instytucji (jak świątynia, skarbiec publiczny). (2) „Holy, blessed, sacred” (OLD par. 2-3), co słownik łacińsko-polski oddaje jako „święty, błogosławiony, boski, czcigodny, dostojny” (SŁP par. 1.2). Tak opisywani są przede wszystkim bogowie i wszystko, co do nich należy, ale też poeci i prorocy, rodzice i w końcu osoby zmarłe, a także senat i inne instytucje publiczne i to, co z nimi związane. (3) „Scrupulous, upright, blameless, virtuous” (OLD par. 4), opisane w SŁP jako: „prawy, nieskazitelny, cnotliwy, moralnie czysty” (SŁP par. 1.3) i używane w odniesieniu do ludzi, ich czynów, własności, cech oraz charakteru.

W łacinie patrystycznej znaczenia starożytne wyrazu „sanctus” zostały utrzymane, zmian można się dopatrywać przede wszystkim we frekwencji występowania poszczególnych sensów – świętość odnosząca się bezpośrednio i pośrednio do bóstwa oraz znaczenie moralne stały się najbardziej rozpowszechnione w łacinie Ojców Kościoła. Inny ważny aspekt przemian słowa „sanctus” w rzeczywistości chrześcijańskiej dotyczy kontekstów jego użycia. W tym pierwszym obszarze osobą określaną badanym przymiotnikiem jest przede wszystkim Bóg, a następnie aniołowie i chrześcijanie, wierni słudzy Boga (kapłani, lud Izraela), dzieci Boże. Święty, wzniosły, czcigodny jest też na przykład cesarz jako osoba z boskiego nadania sprawująca władzę (Blaise par. 1; Jougan 1. SANCTUS par. 2). Często przymiotnik ulegał urzeczownikowieniu do postaci „sanctus” i wówczas domyślnie oznaczał zarówno Boga, jak i szeroko pojętych wiernych jego wyznawców (Blaise par. 4-7; Jougan 1. SANCTUS par. 2.; 2. SANCTUS). Substantywowane było również znaczenie ściśle atrybutywne „poświęcony Bogu, należący do Boga” (Blaise par. 3; Jougan 1. SANCTUS par. 1), najczęściej do rzeczownika rodzaju nijakiego „sanctum” oznaczającego „świętość” jako przymiot świętości, miejsce święte, świątynię, rzecz świętą (Blaise par. 10; Jougan SANCTUM).

Drugi główny obszar znaczeniowy dotyczy zalet moralnych. „Sanctus” oznacza więc „czysty, nienaruszony, nieskażony, zacny, nieposzlakowany” (Blaise par. 2; Jougan 1. SANCTUS par. 3), a stąd „święty, wiodący

życie godne świętego”, a także „święty” jako rodzaj *titulus honorificus*, czyli uznany za takiego przez wspólnotę Kościoła, osoba o zatwierdzonym statusie świętego (Blaise par. 8-9). Pojawiają się w tym okresie pierwsze tendencje do użycia przymiotnika „sanctus” jako elementów technicznego języka kościelnego (jak wyżej wspomniany tytuł osoby uznanej za świętą, czy zbitka „spiritus sanctus”).

Jak widać, definicje Izydora zamieszczone powyżej, a pochodzące z ksiąg *Dyferencji słów* oraz *Etymologii* odwołują się przeważnie do pierwszego znaczenia starożytnego „sanctus”, czyli ‘święty, nietykalny, nienaruszalny’. Czy jednak użycie wyrazu w jego pismach odzwierciedla to znaczenie i jakie inne sensy tam się ewentualnie pojawiają? By tego się dowiedzieć, zastosowano metody lingwistyki korpusowej obejmujące ocenę frekwencji, kontekstową analizę znaczeń za pomocą konkordancji i oceny kolokacji⁵². Korpus dzieł Izydora zaczerpnięto z Patrologii łacińskiej J.P. Migne’a po usunięciu dzieł nieautentycznych i wątpliwych⁵³, a wyliczeń dokonano przy pomocy oprogramowania NoSketch Engine⁵⁴.

Na początek warto podać podstawową statystykę słowa. Lemat „sanctus” występuje 754 razy w korpusie izydoriańskim, co czyni go najczęściej występującym określeniem czegoś świętego w języku tego autora. Wyliczając w porządku frekwencyjnym (bezwzględna liczba wystąpień w korpusie dzieł Izydora), są to ponadto: „divinus” (368), „sacer” (110), „beatus” (73), „augustus” (46), „felix” (28), „benedictus” (17), „religiosus”

⁵² Por. J. Sinclair, *Corpus, Concordance, Collocation*, Oxford 1991; M. Stubbs, *Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics*, Oxford 2001.

⁵³ F. Arevalo, *Isidoriana*, t. 3-7, Roma 1797, w: PL 81-84. Do korpusu włączono następujące teksty: *De differentiis verborum*, *Differentiae rerum*, *Proemia*, *De ortu et obitu patrum*, *De ecclesiasticis officiis*, *Synonyma*, *De natura rerum*, *Liber numerorum*, *Allegoriae*, *Sententiae*, *Chronicon*, *De fide catholica contra Iudeos*, *De viris illustribus*, *Regula monastica*, *De origine Gothorum et regno Suevorum et etiam Wandalarum historia*, *Quaestiones in Vetus Testamentum*, *Etymologiae*, *Epistulae*.

⁵⁴ Wykorzystano korpus Patrologii przygotowany przez dra Krzysztofa Nowaka (IJP PAN) na potrzeby Pracowni Łaciny Średniowiecznej IJP PAN. Korpus został zlemmatyzowany i otagowany morfosyntaktycznie przy użyciu programu TreeTagger i zestawu parametrów autorstwa Gabriele Brandoliniego (<https://www.cis.uni-muenchen.de/~schmid/tools/TreeTagger/data/latinIT.par.gz>). Por. H. Schmid, *Probabilistic Part-of-Speech Tagging Using Decision Trees*, w: *Proceedings of International Conference on New Methods in Language Processing*, Manchester 1991; S. Rychlý, *Manatee/Bonito-A Modular Corpus Manager*, w: *Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing. RA-SLAN*, red. S. Sojka – A. Horák, Brno 2007, s. 65-70; A. Kilgarriff et al., *The Sketch Engine: Ten Years on*, „Lexicography” 1/1 (2014) s. 7-36.

(17), „sacrosanctus” (7) oraz „divus” (2). Wracając do badanego leksemu, trzeba podkreślić, że ma on 754 wystąpienia w korpusie liczącym 543 291 tokenów (co daje frekwencję 1388 razy na milion)⁵⁵, podczas gdy w całej, liczącej niemal 102,5 mln wyrazów Patrologii – 294 475 razy (2876 razy na milion)⁵⁶. Jak widać, rysuje się tu pewna dysproporcja – Izydor używa słowa „sanctus” statystycznie rzadziej niż ogół autorów patrystycznych, co znajduje również potwierdzenie w leksykonie tego autora – „sanctus” jest tam sześćdziesiątym czwartym najczęściej występującym słowem, podczas gdy w całej Patrologii – trzydziestym trzecim. Najwyższą frekwencję bezwzględną badany lemat osiąga w dziełach *Mysticorum expositio sacramentorum seu quaestiones in Vetus Testamentum* (186) oraz *Etymologiae* (126), *Sententiae* (99) i *De ecclesiasticis officiis* (93), przy czym jeśli przeliczyć te wartości z uwzględnieniem liczby wyrazów w poszczególnych dziełach, to porządek uśrednionej frekwencji na milion wyrazów przedstawia się następująco: *De ecclesiasticis officiis* (4074/1 mln wyrazów), *Quaestiones in Vetus Testamentum* (2663/1 mln), *Sententiae* (2038/1mln), *Etymologiae* (709/1mln). Frekwencja lemmy „sanctus” w pozostałych dziełach jest wyraźnie niższa (od 53 wystąpień w *De fide catholica* do 8 w *Chronicon*).

Analizy konkordancji prowadzono metodą opisaną przez Johna Sinclaira⁵⁷, zaczynając od lektury próbki zawierającej sto linii i analizy słowa węzłowego oraz jego prawego i lewego kontekstu, następnie potwierdzając otrzymane wyniki poprzez lekturę kolejnych próbek oraz obliczenia przy pomocy wyżej wspomnianych narzędzi korpusowych. Ponieważ prowadzone badanie dotyczy przymiotnika, pod uwagę wzięto wyrazy bezpośrednio z nim związane, przeważnie rzeczowniki, z którymi występuje on w związku zgody lub utartych kolokacjach (np. „sanctus Dei”). Dla tej części mowy w języku łacińskim i dla badania mającego na celu określić przede wszystkim znaczenia słowa węzłowego wystarczyło wziąć pod uwagę kontekst obejmujący trzy wyrazy poprzedzające to słowo i trzy słowa następujące po nim. Dane liczbowe podawane są tylko przy wystąpieniach cechujących się najwyższą frekwencją lub istotnych z innych powodów, ponieważ szczegółowa analiza statystyczna nie jest konieczna dla wypełnienia celów niniejszego artykułu, choć z pewnością może być obiektem dalszych interesujących badań. Dla porządku materiał językowy pogrupowano wedle desygnatów, do których omawiany leksem się odnosi.

⁵⁵ W zaokrągleniu do pełnych wartości.

⁵⁶ W zaokrągleniu do pełnych wartości.

⁵⁷ J. Sinclair, *Reading Concordances: An Introduction*, London – New York – Toronto – Sydney – Hong Kong – Cape Town – Madrid 2003.

Kolokatem o najwyższej frekwencji okazał się „spiritus” (297), przy czym wyrażenie „spiritus sanctus” odnosi się bez wyjątku do Ducha Świętego jako jednej z osób Trójcy Świętej. Samo pojęcie Trójcy kilkakrotnie opisane zostało wyrażeniem „sancta trinitas” (6), odnaleźć też można dwa razy określenie „ter sanctus” i raz zaczerpniętą z Księgi Izajasza (6,3) iterację „sanctus, sanctus, sanctus”, która tradycyjnie interpretowana jest przez Ojców Kościoła jako opis trzech osób Bożych. Postać Boga Ojca incydentalnie opisana została badanym przymiotnikiem jako „pater sanctus”, podobnie „filius”, jednak są to połączenia doraźne, opisowe, a nie utrwalone. Odwołania do Chrystusa przybierają także inną postać – opierają się na zsubstantywowanym przymiotniku użytym absolutnie („sanctus”) lub w połączeniach „sanctus sanctorum”, „sanctus Dei”, „sanctus Domini”. Nadal jednak są to nieliczne wystąpienia (1-3). Równie okazjonalne wydaje się połączenie „sancta Maria virgo”, które w korpusie pojawia się zaledwie dwa razy, podobnie jak „sancti angeli”.

„Sanctus” w postaci zsubstantywowanej, gdy występuje w liczbie mnogiej (niemal wyłącznie) w połączeniach takich jak „sancti Dei, Christi, Domini, tui, sui, eius”, stanowi synonim świętych pańskich, to znaczy osób szczególnie czczonych przez Kościół, przebywających w niebie, cieszących się autorytetem z powodu świętości życia (ponad dwadzieścia wystąpień). Do tego znaczenia należy także dobrze utrwalona kolokacja „omnes sancti” (19) oraz użycia absolutne. Niemal nie do oddzielenia od powyższego znaczenia w zastanych kontekstach jest „sancti” jako wierzący, członkowie Kościoła, ludzie prowadzący życie doskonałe pod względem moralnym.

Podobny sens podkreślający doskonałość życia, a zarazem autorytet we wspólnocie i specjalną przynależność do Boga prezentują kolokacje z przymiotnikiem w funkcji atrybutywnej, którą to grupę otwierają liczne i zróżnicowane kookurencje „sanctus” z imieniem opisywanego świętego człowieka, przy czym do grupy tej wypada zaliczyć również patriarchów Starego Testamentu. Izydor wspomina między innymi takie postaci, jak Aaron, Ambrosius, Augustinus, Antonius, Atanasius, Hilarius, Elias, Moyses, Iuda, Flavianus, Gregorius, Petrus, Hieronymus, Ioannes, David, Severinus, Petrus, Iohannes Baptista, Cyprianus, Samuel. Należy zwrócić uwagę, że już w czasach Izydora znaczenie to wydaje się ustabilizowane jako kościelny termin techniczny. W tym samym zakresie znaczeniowym mieści się grupa nominalna „vir sanctus/sanctus vir” (20), poza tym do tej grupy dołączyć można inne osoby określane ogólnie, takie jak „sancti homines (Dei)” (3), obok których postawić można „sancti patres” (11), z tym

jednak zastrzeżeniem, że sam leksem „patres” ewokuje większy nacisk na autorytet. Wśród opisywanych tak osób znajdują się Ojcowie Kościoła, ojcowie (duchowni, biskupi) biorący udział w synodach oraz ogólniej przodkowie w wierze i patriarchowie. W metaforycznym znaczeniu do wiernych odnosi się także określenie „sanctae animae” (2) jako osób zmierzających ku niebu (tak w *Quaestiones in Vetus Testamentum*, In. Gen. I 12: „sancte anime ad superna uolantes”).

W izydoriańskim korpusie odnaleźć też można oczywiście szczegółowe określenia postaci opisywanych przymiotnikiem „sanctus”, wszystkie bez wyjątku należą do wspólnoty Kościoła lub starotestamentalnej tradycji, a są to: „propheta”, „apostolus”, „evangelista”, „doctor”, „martyr”, „praedicator”, „sacerdos”, a także „monachus” i „soror”. Odnajdujemy też jedno wystąpienie frazy „sanctissimi ac uenerabilis Honorati episcopi”⁵⁸. Można by się zastanawiać, czy przymiotnik w stopniu najwyższym nie stanowi już tutaj, pomijając znaczenie niewątpliwie zbliżone do wcześniej wymienionych, elementu tytułatury kościelnej.

Kolejne wyłaniające się grupy współwystąpień „sanctus” obejmują Kościół jako instytucję i wspólnotę, a więc „sancta ecclesia” (12) i „sancta edificatio” obrazowo odnosząca się do wspólnoty Kościoła, „congregatio” – zgromadzenie zakonne i w podobnym znaczeniu „sancta institutio (monachorum)”, także „sanctum concilium” jako sobór oraz „sancta synodus”. Kościół jako budynek i jego części: „sanctum templum”, „sancta sanctorum”, samą wiarę, wyznanie: „sancta fides, religio, confessio”, sposób życia pobożny i dobry, zgodny z zasadami życia chrześcijańskiego – „sancta conversatio, vita”, a także z podkreśleniem wspólnotowości – „sancta societas” i „communio vitae”.

Do tej grupy należałoby też przyporządkować rytuały i zwyczaje – „sancta unctio” (namaszczenie), „sancta meditatio” (modlitwa, medytacja). „Dies sanctus”, jak również „sanctum” w formie urzeczownikowionej to święto, dzień święty, świąteczny, w tym Pascha. Zaledwie cztery wystąpienia ma kolokacja szeroko rozpowszechniona w łacinie średniowiecznej „N. sanctae memoriae/recordationis” opisująca zmarłych, którzy radują się wieczną szczęśliwością w niebie, a pamięć o nich nacechowana jest szacunkiem.

Następnie można wyliczyć szeroko pojęte artefakty należące do życia kościelnego, a więc przede wszystkim „sancta scriptura” (9) oraz „sanctum vetus testamentum, evangelium”, a także „sanctae litterae”, „sancti libri”

⁵⁸ Isidorus Hispalensis, *De viris illustribus* 29.

(nie chodzi tu o Pismo Święte, lecz inne święte, pełne autorytetu księgi). Ponadto pojawia się „sanctum corpus” (jako hostia) oraz „sancta crux”, a także „sanctum chrisma” (krzyżmo).

Dalej wyróżnić można grupę kolokacji rozproszonych, choć bez wyjątku związanych ze Starym i Nowym Testamentem, z interpretacjami biblijnymi i typologią (duża część wystąpień pochodzi z dzieł *Alegoriae quaedam Sacrae Scripturae, Quaestiones in Vetus Testamentum*). Znajdujemy więc trzy razy „caro sancta” – raz jako mięso ofiarne w nawiązaniu do Jr 11,15, dwa razy w odniesieniu do ciała Chrystusa. „Brachium sanctum” jak w Ps 97,1 to święte ramię, święte, bo należące do Boga i wyrażające aspekt jego siły. „Terra sancta” opisuje biblijną ziemię obiecaną, ale też „sancta terra coelestis” oraz „terra sanctae promissionis” (raj). „Sancta ubertas” to płodność, obfitość pochodząca z nieba, wydarzająca się z woli Boga, jak poczęcie bliźniąt przez Tamar (2Sm 13) przywołane w interpretacji typologicznej postaci Tamar jako Kościoła niemal dosłownie za św. Augustynem (*Contra Faustum* 22, 86).

Wyliczenie to zamyka nomen substantivum w rodzaju nijakim, występujące rzadziej niż omawiane wcześniej rzeczownik w rodzaju męskim⁵⁹ „sanctum”, najogólniej jako coś świętego, święty przedmiot, miejsce lub kult sprawowany przez kapłana oraz „sancta sanctorum”, rzeczy najświętsze chronione sankcją kultową, ale też mające moc nadawania świętości oraz wymienione już wcześniej najświętsze wydzielone miejsce świątyni.

Po zakończeniu szczegółowego przeglądu współwystąpień lematu „sanctus” w konkordancji dzieł wszystkich Izydora z Sewilli trzeba teraz odnieść je do klasycznych i późniejszych znaczeń słowa „sanctus” opisanych w słownikach, a następnie do definicji własnych Izydora.

Już pierwsze spojrzenie na zgromadzony materiał językowy pozwala dostrzec, że do tezauryś świętości Izydora bardziej przystaje leksykograficzny opis łaciny chrześcijańskiej aniżeli starożytnej. Wyróżniającą się frekwencyjnie grupę stanowią określenia osób Bożych, czyli „sanctus” w znaczeniu ‘wzniosły, czcigodny, boski, błogosławiony, dostojny’.

Drugą istotną ilościowo grupę stanowią członkowie Kościoła, zarówno ci, którzy już umarli i w opinii świętości przebywają w niebie (włączywszy postaci ze Starego Testamentu), jak i ci na ziemi. Tutaj wydają się łączyć dwa znaczenia. Jedno odpowiadające starożytnemu nr 2 – ‘święty (świętością mającą swe źródło w bóstwie), czcigodny, dostojny’, oraz nr 3 –

⁵⁹ Trzeba podkreślić, że zsubstantywowany przymiotnik *sanctus* (‘święta osoba, święty w religii katolickiej’) oraz *sanctum* (‘coś świętego’) stanowią obszerną kategorię (115 wystąpień).

‘prawy, cnotliwy, moralnie dobry’, przy czym znaczenia te angażowane są w różnym stopniu do różnych osób – żyjący współcześnie mnich jest w większym stopniu postrzegany jako człowiek pobożny i dobry etycznie, święty Augustyn natomiast określony mianem „sanctus” jest w większym stopniu obiektem czci, która udzielana mu jest przez bliskość absolutowi i szacunek ze strony wspólnoty żywych.

Trzecia grupa współwystąpień jest najbardziej zróżnicowana i obejmuje kolokaty o rozproszonej frekwencji desygnujące kościół jako budynek, instytucję i wspólnotę wraz z sakramentami, rytuałami, zwyczajami i świętymi przedmiotami, a także samą wiarę i sposób życia. Jak się wydaje, wśród bogactwa kolokacji znaleźć można również pełen wachlarz znaczeń, niejednokrotnie przenikających się wzajemnie. I tak „sancta ecclesia, aedificatio”, „sanctum templum”, „sancta sanctorum” są z pewnością święte świętością pochodzącą od Boga (boskie, błogosławione, czcigodne), ale też równocześnie nietykalne, nienaruszalne, jak to miało miejsce w starożytnym znaczeniu nr 1. To samo zdaje się odnosić do wiary, wyznania, dnia świątecznego i sakramentów, skoro w antyku tak właśnie pojmowano „sanctitas” prawa, przysięg, zobowiązań, choć nastąpiło tu przesunięcie użycia słowa z określenia instytucji życia publicznego na instytucję i sprawę Kościoła.

Reasumując, można stwierdzić, że w leksykonie Izydora pojawiają się wszystkie aspekty znaczeniowe lematu „sanctus”, zarówno starożytne, jak i patrystyczne, obserwacja ilościowa i jakościowa materiału korpusowego natomiast pozwala stwierdzić, że profil semantyczny słowa i jego użycie bliższe jest łacinie chrześcijańskiej. Tymczasem, jak można było zauważyć, zarówno bezpośrednie nawiązanie do antycznej triady, jak i etymologia słowa wywiedziona od wyrazu „sanguis”, a zatem wskazująca na rytuał i zabezpieczenie czegoś sankcją kultową wiążą izydoriańskie definicje ze starożytnym rozumieniem terminu osadzonym w prawie i religijności rzymskiej. Jednakże nieznaczny tylko procent materiału językowego zawartego w korpusie dzieł Sewilczyka pokrywa się ze znaczeniami deklarowanymi w definicjach, a więc „sanctum” jako ‘uświęcone w sposób kultowy (krwią zwierzęcia ofiarnego)’ oraz ‘obwarowane sankcją religijną i prawną’.

Można wyróżnić kilka przyczyn takiego stanu rzeczy. Izydor jako mieszkaniec ziem peryferyjnych, w czasie ogromnych zmian związanych z polityczną i kulturową dominacją Gotów na tych terenach oraz jako świadek końca starych i początku nowych czasów, miał olbrzymi, średnio-wieczny już szacunek do autorytetów w połączeniu z umysłowością i za-

interesowaniami antykwarycznymi typowymi dla późnego antyku gromadzącego ocalałe fragmenty. Nic więc dziwnego, że w definicjach odwołał się do zachowanej literatury przedmiotu. Dobór materiału nie jest przypadkowy – w *Dyferencjach* słów widać staranie o poprawnościowe rozróżnienie terminów bliskoznacznych, zgodnie z założonym charakterem dzieła. W *Etymologiach* X i XV nacisk został położony na etymologię właśnie, przy czym w księdze XV pojawił się przykład *sicut muri et leges* podobnie jak u Festusa i Makrobiusza, ponieważ księga ta poświęcona jest opisowi budynków i pól. Poszerzenie egzemplifikacji „res sanctae” o prawa dowodzi – w świetle wcześniejszych rozważań – że Izydor świadomy był starożytnego funkcjonowania słowa.

Równocześnie jednak język dzieł Sewilczyka, jak dowiodły badania korpusu tekstowego, stanowi doskonały przykład funkcjonującej na przełomie VI/VII wieku w wizygockiej Hiszpanii łaciny kościelnej i bez wątpienia badanie również innych pojęć, nie tylko opisujących świętość, dałoby podobne rezultaty. Rozdźwięk pomiędzy definicjami a użyciami słowa w poszczególnych dziełach ukazuje jak w soczewce zachodzącą zmianę językową, naturalną ewolucję słowa i stojącego za nim pojęcia, którą można opisać zarówno w kategoriach antropologicznych i religioznawczych jako przechodzenie od umysłowości, obrzędowości i duchowości antycznej do średniowiecznej⁶⁰, jak i językoznawczych jako specyfikację, generalizację, metaforyzację i metonimizację starożytnego leksemu⁶¹ podążającą za zmianą otaczającej rzeczywistości.

Sanctus – Definitions versus Contextual Meanings in the Writings of St Isidore of Seville

(summary)

St. Isidore of Seville, who lived at the turn of the 6th and 7th century in Visigothic Spain, bridged two epochs – on the one hand, he collected in his works the heritage of the ancient world, which was just coming to an end, and on the other, he was to become one of the most important *authorities* of the rising Middle Ages. He lived at the time of historical, cultural and political upheaval, and change in the surrounding world usually generates linguistic change. The article tends to check how the views on sanctity expressed explicitly by Isidore, using lexeme *sanctus*, relate to those immanent in his language. Therefore, three definitions of sanctus contained in *Etymologies* and the work *On the Differences*

⁶⁰ Por. A. Vauchez, *Duchowość średniowiecza*, tł. H. Zaremska, Gdańsk 2004, s. 8-24.

⁶¹ Por. D. Geeraerts, *Theories of lexical semantics*, New York 2010, s. 25-41, 63-64, 230-239.

between Words were analyzed from the viewpoint of semantics and sources. Next, they were compared with textual occurrences of the word in the corpus of all works by Isidore of confirmed authenticity. The latter was studied using corpus-based methods, with the SketchEngine software. Additionally, lexicographical material contained in several dictionaries of classical and ecclesiastical Latin was used as a background for the analysis. The results indicate the ancient provenance of the meanings of the lexeme *sanctus* declared in the definitions and a different, clearly medieval, ecclesiastical semantic profile of the word in the corpus of Isidorian texts. The study reveals the process of adaptation of the Latin language to changing circumstances, the transformation of concepts and the world of thought under the influence of Christianity at the threshold of the Middle Ages in the works of one of the most important authors of that period.

Keywords: Isidore of Seville; lexeme *sanctus*; linguistic change; medieval and ecclesiastical Latin

***Sanctus* – definicje wobec kontekstowych znaczeń wyrazu w pismach św. Izydora z Sewilli**

(streszczenie)

Izydor z Sewilli żyjący na przełomie VI/VII wieku w wizygockiej Hiszpanii łączył dwie epoki. Z jednej strony gromadził w swych dziełach dziedzictwo upadającego świata antycznego, z drugiej zaś miał się stać jednym z najważniejszych autorytetów rodzącego się średniowiecza. Żył w czasach przełomu historycznego, kulturowego, politycznego, a przemiana otaczającego świata zazwyczaj generuje zmiany językowe. Celem badań było sprawdzenie, jak głoszone przez Izydora eksplicytnie poglądy na świętość wyrażoną przez leksem *sanctus* mają się do tych immanentnie tkwiących w jego języku. W związku z tym przebadano pod kątem semantyki i źródeł trzy definicje *sanctus* zawarte w *Etymologiach* oraz w *Dyferencjach* słów, a następnie zestawiono je z tekstowymi wystąpieniami tego leksemu w korpusie wszystkich dzieł Izydora o potwierdzonej autentyczności. Te ostatnie badano z zastosowaniem metod korpusowych, przy użyciu oprogramowania Sketch Engine. Dodatkowo jako tło analizy wykorzystano materiał leksykograficzny zawarty w wybranych słownikach łaciny klasycznej i kościelnej. Wyniki wskazują na starożytną proveniencję znaczeń leksemu *sanctus* deklarowanych w Izydorowych definicjach oraz odmienny, wyraźnie średniowieczny, eklezjalny profil semantyczny słowa w korpusie tekstów. Przeprowadzone badania ukazują proces adaptacji języka łacińskiego do zmieniających się okoliczności, przemiany pojęć i świata myśli pod wpływem chrześcijaństwa u progu średniowiecza u jednego z najważniejszych autorów tego okresu.

Słowa kluczowe: Izydor z Sewilli; leksem *sanctus*; zmiana językowa; łacina średniowieczna i kościelna

Bibliografia

Źródła

- Braulio Caesaraugustanus, *Renotatio librorum divi Isidori*, PL 82, 65-68.
- Isidorus Hispalensis, *Allegoriae*, w: *Isidori episcopi Hispaniarum doctoris opera omnia*, t. 3-7, ed. F. Arévalo, Roma 1797, PL 82-83.
- Isidorus Hispalensis, *Allegoriae*, PL 83, 97-129.
- Isidorus Hispalensis, *Chronicon*, PL 83, 1017-1057.
- Isidorus Hispalensis, *De differentiis rerum*, PL 83, 69-97.
- Isidorus Hispalensis, *De differentiis verborum*, PL 83, 9-69; Isidorus Hispalensis, *De differentiis verborum (De differentiis I)*, wyd. C. Codoñer, Les Belles Lettres, Paris 1992.
- Isidorus Hispalensis, *De ecclesiasticis officiis*, PL 83, 737-825.
- Isidorus Hispalensis, *De fide catholica contra Iudeos*, PL 83, 449-538.
- Isidorus Hispalensis, *De natura rerum*, PL 83, 963-1017.
- Isidorus Hispalensis, *De origine Gothorum et regno Suevorum et etiam Wandalorum historia*, PL 83, 1057-1081.
- Isidorus Hispalensis, *De ortu et obitu patrum*, PL 83, 129-155.
- Isidorus Hispalensis, *De viris illustribus*, PL 83, 1081-1107.
- Isidorus Hispalensis, *Epistulae*, PL 83, 893-914.
- Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, PL 82, 73-728; Isidorus Hispalensis, *Etymologiae I-X* (San Isidoro de Sevilla. Etimologías I-X), wyd. J. Oroz Reta – M.A. Marcos Casquero, Madrid 1982; Isidorus Hispalensis, *Etymologiae XV*, w: Isidore de Séville, *Étymologies. Livre XV: Les constructions et les terres*, ed. J.Y. Guillaumin, Paris 2004.
- Isidorus Hispalensis, *Liber numerorum*, PL 83, 179-201.
- Isidorus Hispalensis, *Proemia*, PL 83, 155-180.
- Isidorus Hispalensis, *Quaestiones in Vetus Testamentum*, PL 83, 201-433.
- Isidorus Hispalensis, *Regula monastica*, PL 83, 867-893.
- Isidorus Hispalensis, *Sententiae*, PL, 83, 537-738.
- Isidorus Hispalensis, *Synonyma*, PL, 83, 827-868.

Opracowania

- Adams J.N., *The Regional Diversification of Latin 200 BC – 600 AD*, Cambridge 2007.
- Amsler M.A., *Etymology and Grammatical Discourse in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Amsterdam – Philadelphia 1989.
- Anspach A.E., *Das Fortleben Isidors im VII. bis IX. Jahrhundert*, w: *Miscellanea Isidoriana. Homenaje a Eleuterio Elorduy con ocasión de su 80 aniversario*, red. F. Rodríguez – J. Iturriaga, Bilbao 1978, s. 323-356.
- Benveniste E., *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*, t. 2, Paris 1969.
- Blaise A., *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Strasbourg 1954.

- Bourgain P., *Le latin médiéval*, Turnhout 2005.
- Brown S.F., *Theology and Philosophy*, w: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, ed. F.A.C. Mantello – A.G. Rigg, Washington 1996, s. 93-105.
- Brugnoli G., *Il liber de differentiis rerum di Isidoro di Siviglia*, „*Vetera Christianorum*” 1 (1964) s. 65-82.
- Campos J., *La Regula monachorum de S. Isidoro y su lengua*, „*Helmantica*” 12 (1961) s. 61-101.
- Chevalier J.F., *Remarques sur la réception des Étymologies d’Isidore de Séville au Trecento*, „*Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes*” 16 (2008) s. 7-16.
- Codoñer C., „*Origines*” o „*Etymologiae*”?, „*Helmántica*” 45 (1994) s. 511-527.
- Codoñer C., *Antecedentes del diccionario. El libro X de „Etymologiae”*, w: *Los Visigodos. Historia y civilización. Actas de la Semana Internacional de Estudios Visigóticos, Madrid–Toledo–Alcalá de Henares, 21–25 de octubre de 1985*, red. A. González Blanco, Murcia 1986, s. 351-371.
- Codoñer C., *De glosarios, vocabularios, definiciones y etimologías*, w: *La compilación del saber en la Edad Media/La compilation du savoir au Moyen Âge/The Compilation of Knowledge in the Middle Ages*, red. M. J. Muñoz – P. Cañizares – C. Martín, Porto 2013, s. 61-84.
- Codoñer C., *Differentia y etymologia, dos modos de aproximación a la realidad*, w: *De Tertullien aux Mozarabes: Mellanges offerts à Jacques Fontaine*, t. 2, red. L. Holtz – J.C. Fredouille – J. Fontaine, Etudes Augustiniennes, Paris 1992, s. 19-30.
- Codoñer C., *El libro X de las Etymologiae, ¿léxico o diccionario?*, „*Voces*” 21 (2010) s. 49-68.
- Codoñer C., *Historia del texto del libro I de las „Differentiae” de Isidoro de Sevilla*, „*Revue d’histoire des textes*” 14-15 (1984-1985) s. 77-95.
- Codoñer C., *Introducción al libro X de las ETYMOLOGIAE. Su lugar dentro de esta obra. Su valor como diccionario*, Logrono 2002.
- Codoñer C., *La lengua de Isidoro*, „*Antiquité Tardive*” 23 (2015) s. 47-57.
- Codoñer C., *La ‘etymología’ en Isidoro de Sevilla*, w: *Symbola Ludovico Mitxelena septuagenario oblata*, red. J.L. Melena, Vitoria 1985, s. 275-286.
- Codoñer C., *La conception de la „Differentia” dans le recueil „Inter Aptum” d’Isidore de Seville*, „*Revue de Philologie*” 60 (1986) s. 187-196.
- De Souza M., *La question de la tripartition des catégories du droit divin dans l’Antiquité romaine*, Saint-Etienne 2004.
- Denecker T., *Ideas on Language in Early Latin Christianity. From Tertullian to Isidore of Seville*, Leiden – Boston 2017.
- De Vaan M., *Etymological Dictionary of Latin and other Italic Languages*, Leiden – Boston 2008.
- Dumézil G., *La religion romaine archaïque avec un appendice sur la religion des Etrusques*, Paris 1974.

- Elfassi J., *La langue des Synonyma d'Isidore de Séville*, „Archivum Latinitatis Medii Aevi” 62 (2004) s. 59-100.
- Elfassi J., *Le latin des Sententiae d'Isidore de Séville est-il „vulgaire”?*, w: *Latin vulgaire – Latin tardif IX. Actes du IXe colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, Lyon, 2-6 septembre 2009, red. F. Biville – M.-K. Lhommé – D. Vallat, Lyon 2012, s. 893-900.
- Elorduy E., *San Isidoro: unidad orgánica de su education reflejada en sus escritos. La gramática ciencia totalitaria*, w: *Miscellanea Isidoriana. Homenaje a S. Isidoro de Sevilla en el XIII centenario de su muerte*, red. P.J.A. de Aldama, Roma 1936, s. 293-323.
- Engels J., *La portée de l'étymologie isidorienne*, „Studi Medievali” 3/3 (1962) s. 99-128.
- Ernout A. – Meillet A., *Dictionnaire Étymologique de la Langue Latine. Histoire des Mots*, Paris 1959.
- Fontaine J., *Cohérence et l'originalité de l'étymologie isidorienne*, w: *Homenaje a Eleuterio Elorduy con ocasión de su 80 aniversario*, red. F. Rodríguez – J. Iturriaga, Bilbao 1978, s. 113-144.
- Fontaine J., *Problèmes de méthode dans l'étude des sources isidoriennes*, w: *Isidoriana: Estudios sobre san Isidoro de Sevilla en el XIV centenario de su nacimiento*, red. M.C. Díaz y Díaz, Leon 1961, s. 115-133.
- Fugier H., *Recherches sur l'expression du sacré dans la langue latine*, Paris 1963.
- Geeraerts D., *Theories of Lexical Semantics*, New York 2010.
- Guillaumin J.-Y., *La notice sur sanctum, religiosum, sacrum et profanum dans le commentum du Pseudo-Agennius*, „Dialogues d'histoire ancienne” 39/1 (2013) s. 63-73.
- Isidor ze Sevilly, *Etymologiae X*, tł. L. Pultrová, Praha 2010.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, wyd. 3, Poznań 1958.
- Kilgarriiff A. et al., *The Sketch Engine: Ten Years on*, „Lexicography” 1/1 (2014) s. 7-36.
- Klinck R., *Die lateinische Etymologie des Mittelalters*, München 1970.
- Krynicka T., *Wprowadzenie*, w: *Izydor z Sewilli, Sentencje*, tł. T. Krynicka, Kraków 2012, s. 5-28.
- Latte K., *Römische Religionsgeschichte*, München 1960.
- Ledzińska, A. *Definicje świętości u Izydora z Sewilli: rekonesans*, w: https://fil.ug.edu.pl/strona/76069/anna_ledzinska_-_definicje_swietosci_u_izydora_z_sewilli_rekonesans (dostęp: 25.02.2022).
- Ledzińska A., *Gramatyka wobec sztuk wyzwolonych w pismach Izydora z Sewilli. Origo et fundamentum liberalium litterarum*, Kraków 2014.
- Magallón García A.-I., *La tradición gramatical de differentia y etymologia hasta Isidoro de Sevilla*, Zaragoza 1996.
- Malenica A., *Res sanctae nel periodo pre-cristiano di Roma antica*, „Diritto e storia. Rivista Internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana” 13/12 nuova serie (2014) s. 5-18, w: <https://www.dirittoestoria.it/12/pdf/Malenica-Res-sanctae-it.pdf> (dostęp 21.03.2022).

- Otto R., *Świętość. Elementy racjonalne i irracjonalne w pojęciu bóstwa*, tł. B. Kupis, Wrocław 1993.
- Oxford Latin Dictionary*, red. P.G.W. Glare *et al.*, Oxford 1968.
- Poerck G. de, *Etymologia et origo à travers la tradition latine*, w: *Anamnesis. Gedenkboek Dr. E.A. Leemans*, red. E.A. Leemans, Brugge 1970, s. 192-228.
- Reydellet M., *La diffusion des Origines d'Isidore de Séville au Haut Moyen Âge*, „Mélanges d'Archéologie et d'Histoire” 78 (1966) s. 383-437.
- Roux J.P., *Krew: mity, symbole, rzeczywistość*, tł. M. Chrobak, Kraków 2013.
- Rychlý P., *Manatee/Bonito-A Modular Corpus Manager*, w: *Recent Advances in Slavonic Natural Language Processing. RASLAN*, red. P. Sojka – A. Horák, Brno 2007, s. 65-70.
- Schilling R., *Sacrum et profanum: Essai d'interprétation*, „Latomus” 30/4 (1971) s. 953-969.
- Schindler U., *Zur frühen Überlieferungsgeschichte der Etymologiae Isidors von Sevilla*, „Studi Medievali” 29 (1988) s. 587-605.
- Schmid H., *Probabilistic Part-of-Speech Tagging Using Decision Trees*, w: *Proceedings of International Conference on New Methods in Language Processing*, Manchester 1994, s. 44-49.
- Schweickard W., *Etymologia est origo vocabulorum... Zum Verständnis der Etymologiedefinition Isidors von Sevilla*, „Historiographia Linguistica” 12 (1985) s. 1-25.
- Šedinová H., *Isidor ze Sevilly a jeho hledání původu slov*, w: *Isidor ze Sevilly. Etymologiae X*, Praha 2010, s. 9-129.
- Sinclair J., *Corpus, Concordance, Collocation*, Oxford 1991.
- Sinclair J., *Reading Concordances: An Introduction*, London – New York – Toronto – Sydney – Hong Kong – Cape Town – Madrid 2003.
- Słownik języka polskiego*, t. 2, red. W. Doroszewski, Warszawa 1960.
- Słownik łacińsko-polski*, red. J. Korpanty, Warszawa 2003.
- Sobotka P., *Etymologizowanie i etymologia. Od semantyki ontologicznej do etymologii hermeneutycznej*, Warszawa 2015.
- Stubbs M., *Words and Phrases: Corpus Studies of Lexical Semantics*, Oxford 2001.
- Talamanca M., *Istituzioni di diritto romano*, Milano 1990.
- Tassi Scandone E., *Sacer e sanctus. Quali rapporti?*, w: *Autour de la notion de sacer*, red. Th. Lafranchi, Roma 2017, s. 117-148.
- Tassi Scandone E., *Quodammodo diuini iuris. Per una storia giuridica delle 'res sanctae'*, Napoli 2013.
- Thesaurus Linguae Latinae*, t. 5, Lipsiae 1909-1934.
- Van den Abeele B., *La tradition manuscrite des Étymologies d'Isidore de Séville. Pour une reprise en main du dossier*, „Cahiers de Recherches Médiévales et Humanistes” 16 (2008) s. 195-205.
- Vauchez A., *Duchowość średniowiecza*, tł. H. Zaremska, Gdańsk 2004.

-
- Vega A.C., *Cuestiones criticas de las biografias isidorianas*, w: *Colección de estudios sobre Isidoro de Sevilla, publicados con ocasion del XIV Centenario de su nacimiento*, red. M.C. Díaz y Díaz, León 1961, s. 78-87.
- Zumthor P., *Étymologie (essai d'histoire sémantique)*, w: *Etymologica. Festschrift Walther von Wartburg zum 70. Geburtstag*, ed. H.E. Keller, Tübingen 1958, s. 873-893.